

प्रकरण : 3 रे

सखा कलालांची कथा : आशयदृष्ट्या विशेष

पृष्ठ क्रमांक 31 ते 54

प्रकरण : 3

सखा कलालांची कथा : आशयदृष्ट्या विशेष

1960 नंतर मराठी ग्रामीण कथालेखकांची जी पिढी उदयाला आली, त्यामध्ये आनंद यादवांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. याच काळातील महत्वाचा दुसरा टप्पा म्हणजे सखा कलाल यांच्या कथालेखनाचा. साधारणतः 1959-60 पासून कलाल लेखन करीत आहेत. त्यांचा "ढग" हा पहिला कथासंग्रह तसा उशिराच म्हणजे 1974 साली प्रकाशित झाला. त्यांचा "सांज" हा दुसरा कथासंग्रह 1983 मध्ये प्रकाशित झाला. कलालांचे एकूण दोनच कथासंग्रह आहेत. कलालांचा लेखनवेग तसा मंद आहे, परंतु त्यांच्या कथांचा दर्जा श्रेष्ठ प्रतीचा आहे.

कलालांच्या कथा ग्रामीण जीवनावरच्या असल्या तरी ग्रामीण समाजजीवनापेक्षाही तेथील व्यक्तींच्या दैनंदिन जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंगच त्यांच्या कथेत अधिक प्रमाणात आलेले आहेत. कलालांच्या कथा तशा कुटुंबाच्या कथा आहेत, संसारातील दुःख टिपणा-या कथा आहेत, परंतु मनातील द्वंद्व अथवा अस्वस्थता अत्यंत समर्थपणे ते टिपतात. मनाच्या तरंगत्या अवस्थांचे चित्रण त्यांच्या कथेतून आलेले आहे. निसर्गातील अनेक प्रतिमांच्या माध्यमातून मानवी मनाचे प्रत्ययकारी दर्शन त्यांच्या कथांतून घडते.

कलालांच्या कथेतून शेती आणि शेतीतील कामांची चित्रणे मात्र सहसा येत नाहीत. कारण कलालांच्या कथेतून खेडे येत असले तरी, खेड्याचा जो मुख्य केंद्रबिंदू शेती त्याचेच चित्रण ते

करीत नाहीत. तसेच त्यांच्या कथेतून गावगाड्याचेही फारसे चित्रण येत नाही. तरीदेखील कलालांच्या लेखनात विषयवैविध्य आहे. त्यांच्या कथांचे आशयदृष्ट्या विशेष पाहण्यासाठी "ढग" आणि "सांज" या संग्रहातील कथांचा एकत्रितपणे अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

सूक्ष्म/खोल्हरच्या दुःखाचे चित्रण :-

कलालांच्या कथेने सर्वसामान्यांच्या आयुष्यातील सुखदुःखाला विशेषतः सामान्यपणे जाणवणार नाही अशा सूक्ष्म दुःखाला स्पर्श केलेला आहे. मात्र हा स्पर्श वरवरचा नाही, तर तलस्पर्श आहे. कलालांच्या कथेतील दुःखाविषयी आपला अभिप्राय व्यक्त करताना म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "कलाल हे दुःगाच्याच कहाण्या विणतात. हे दुःख भोगणारी माणसे खेडूत असली तरी त्यांच्या दुःखाची जात थोडी वेगळी आहे."¹

ग्रामीण जीवनातल्या वरचरच्या आणि ढोबळ दुःखाचा वेध "ढग" आणि "सांज" या कथासंग्रहातील बहुतांशी कथांतून घेतला आहे.

"ढग" या कथेतील रामा अस्वस्थ आहे. त्याला काय होत आहे हे त्याला स्वतःलाही कळत नाही. त्याला कोठेही बाहेर जावेसे वाटत नाही. कुणी आले गेले याकडे त्याचे लक्ष नाही. अप्पा त्याच्याशेजारी येऊन बसला तरीही त्याला कळले नाही. त्याच्या बोलण्यातून त्याची बेचैनी व्यक्त होत होती. हातापायातून वारे गेल्यासारखे त्याला वाटत होते. त्याच्या मनात आले आपण बायकोच करायला नको होती. त्याची बायको नाकेली, ठसठशीत होती व त्याला खूप आवडली होती.

लोक त्याला बाईलवेडा म्हणत. घरात सासू-सूनेचे पटत नव्हते. शेवटी कंटाळून त्याने आपली वाटणी घेतली व वेगळे बि-हाड केले. त्याचे आईबाप त्याच्या धाकट्या भावाजवळ राहिले. तेथेच रामाच्या मनाला तडा गेला.

घरे वेगळी झाली. भांडणाचे कारण उरले नाही. परंतु घराच्या, आईवडिलांच्या आठवणीने रामा बेचैन होता. ज्या बापाने अंगा-खांद्यावर खेळवले, हट्ट पुरवले, कौतुक केले त्याने एकदाही येऊन चौकशी करू नये याचे त्याला वाईट वाटत होते. रक्ताची माया कशी आटली असा विचार त्याच्या मनात सतत घुमत होता. आपल्या मनातली ही खंत, व्यथा त्याला त्याच्या बायकोलाही सांगता येत नाही. कारण तिला त्याच्या मनातल्या कल्लोळाची कल्पना येणे आणि पटणारेही नव्हते. डोक्यावरून पांघरुण घेऊन तो झोपला. पण या विचाराने त्याच्या डोक्यात काहूर उठले. तो मनातला कल्लोळ दाबू शकला नाही. शेवटी तो घरातून बाहेर पडला व रस्त्याला लागला. पण रस्त्याने जातानाही त्याचे कशाकडे लक्ष नव्हते. शेवटी ओढ्यात पाय सोडून काही वेळ बसला. नंतर कपडे काढून त्याने उडी मारली तेव्हा त्याच्या मनाची थोडी अस्वस्थता कमी झाली. असे हे खोलवरचे दुःख कलाल आपल्या कथेत मांडतात.

"बळी" (ढग) लग्न न झालेल्या तरुण मुलीला दिवस गेल्याचे आई-वडिलांना समजले आहे. आई काळजीत चूर आहे. पोरगी अंगाचे मुटकुळे करून अंधारात पडून राहिली आहे. आईच्या पोटात चीड आणि माया. इभ्रत जाऊ नये म्हणून तीन चार महिन्यांच्या रक्ताच्या गोळ्याची विल्हेवाट लावलेली असते. पण लोकांत हळूहळू बातमी पसरली होती. घरादाराला फास पडला होता. सारेजण तिच्याकडे जळजळीत नजरेनं पहात होते. ज्याच्यामुळे दिवस गेले आहेत त्या तरुणाला बोलावणे पाठविले. तो आल्यानंतर तिच्या आईने निकराने विचारले, "कसं करायचं? पोरं झुराय लागलीय". त्यावर तो म्हणतो, "मी न्हाई कवा म्हटलयं - - - - कळलंसुध्दा न्हाई. खोटं नाटक रचलं तुम्ही. दडवून ठेवलीत तिला आणि पोट पाडलंत. माझंच होतं ते. जगाला ठाऊक होतं. इभ्रत मोठी वाटली तुम्हाला. माझंच होतं ते. माझाच खून केलात. आण्णानं खुनाची धमकी दिलीया. कर म्हणावं - कर. ते केलं तवाच मेलोय मी." तो एवढं बोलला आणि आतल्या खोलीत अंधारात तिचा एकदम हुंदका फुटला. त्यावर तो म्हणतो, "रडू नगस ग रडू नकोस. मी जिता हाय - - - - चल माझ्यासंग. अशीच चल मी न्हाई डरत." ती बोलेना तसं तो बाहेर आला. पालीगत सरपटत ती पुढं आली आणि मधल्या जागेत एकाएकी कोलमडली. ती भान गेल्यागत पडून होती.

आता पुढे काय करायचं? तिच्या बापाने - आण्णाने दुसराच उपाय काढला. त्याने दुसरा एक चांगल्या घराण्यातला मुलगा पाहिला होता. आईला हे विपरीत वाटत होते. पण ती काय करू

शकत होती? क्षणभर तिला वेड लागल्यासारखं झालं आणि दिवा हातात घेऊन पोरीला पाहण्यासाठी ती आत गेली. आतले दृश्य बघून ती थरथरायला लागली. तिने किंकाळी मारली. पालीगत सरपटत ती थेट आढ्यापतूर गेली होती. तिथंच गळयाभोवती करकचलेल्या दोरीला लोंबत होती. आतबाहेर अंधार भणभणत होता. या कथेतील प्रत्येक पात्राचे दुःख हे खोलवरचे आहे. अण्णाचे व आईचे दुःख वेगळेच, खोलवरचे आहे. ते कुणालाही बोलून दाखवता येत नाही. अण्णाला मुलीच्या भविष्याची तर चिंता आहेच त्यापेक्षा घराण्याची इभ्रत मोठी वाटते. आईची अवस्था तर वेगळीच. मुलीबद्दल माया आणि चीड. त्यातच सुंद्रा विचारते, "पद्मा कधी येणारय? फार दीस झालं नदराला न्हाई पडली." वास्तविक हे प्रकरण सुंद्राला माहित असतेच. परंतु जखमेवर मीठ चोळण्यासाठीच ती विचारते. त्यामुळे पद्माची आई फारच दुःखी होते. पण हे दुःखाचे कढ आतल्या आत सहन करते. पद्माचे दुःख तर तिच्याहून खोलवरचे आहे. पद्माचा जीव त्या तरुणावर असतो. त्याच्याशीच आयुष्य घालवायचं स्वप्न ती पाहत होती. परंतु आपल्याकडून घडलेल्या चुकीमुळे ती अगोदरच मरणायातना सोसत असते. त्यामुळे अण्णापुढे इच्छा व्यक्त करू शकत नाही. अण्णाने दुस-याच तरुणाशी लग्न लावून द्यायचा बेत ठरविला आहे हे ऐकताच तिला शारीरिक यातनेबरोबर मानसिक यातनाही असह्य होतात. त्यामुळे ती गळफास लावून घेते आणि यातनांना शांत करते. असं हे जीवन उध्वस्त करणारं दुःख।

दुःख (सांज) अकाली गेलेल्या मुलामुळे म्हातारीची झालेली अवस्था हृदयाला पीळ पाडणारी आहे. या कथेतील वर्णन पाहा - अंधा-या खोलीतल्या एका जुनाट खाटेवर म्हातारी पडून होती. विरतं गेलेलं जुनेर टर्कन फाटावं तसं चित्र झालं होतं. गेल्या काही दिवसात अंधारानंच तिला गिळलं होतं. डोळे टक्क उघडे राहत. सगळ्या आयुष्याचा न कळणारा हिशोब हातांच्या रिकाम्या ओंजळीइतकाच. भिरभिरणारा पतंग काटेरी झाडाला अडकून फाटला. आता आणखी हे लोंबकळणं कशासाठी?" आठवणीच्या वावटळीनं ती वेढून जायची आणि छातीत कळ उमटायची. हातापायतनं वारं गेल्यागत ती म्हणायची, "बाबारे, हे घर, तुझी नक्षत्रासारखी बायको, एवढा जमीन जुमला सारं सोडून असा कसा रं निघून गेलास? आणि जर जायचंच होतं तर मला का हाक न्हाई मारलीस?" तिच्या आक्रंदनाला उत्तर नव्हतं. रक्त गोठवणा-या त्या ओल्या अंधारात तिला हुंदका फुटला. तिनं स्वतःच्या झिंज्या उपटल्या. आणि थाड् थाड् तोंडात मारुन घेतलं. असं हे हृदयाला पीळ पाडणारं दुःख।

"धनी" (सांज) या कथेतील सारजाचे लग्न झाल्यानंतर पाच सहा महिन्यातच सासू सारखं टोचून बोलू लागली. नणंदा घालून पाडून कुचकट बोलायच्या. त्यावेळी त्यांच्या कलानं वागणारा नवराही मारू लागला. लग्न झाल्यानंतर सारजाने किती किती मनात योजलं होतं. पण ---

सासरच्यांचा मानपान झाला नाही म्हणून हा त्रास होतो आहे हे सारजाच्या वडिलांना समजले. त्यामुळे सारजाच्या बापाने घर विकायला काढलं. सारजाने विचार केला की, आपल्या संसाराला झळ लागलीच आहे ती आग माहेराला लागू नये म्हणून तिने माहेरची वाट धरली आणि सासरचा रस्ता बंद झाला.

त्यानंतर कितीतरी वर्षे पालटून गेली. काळ कुणासाठी थांबत नाही. सारजा म्हातारी झाली आणि तोही म्हातारा झाला होता. अचानक एका सायंकाळी "तो" सारजाकडे येतो त्यावेळी त्या दोघांच्या अवस्थेतून जाणवणारे दुःखाचे कढ पुढील वर्णनातून पाहा - "आता सगळंच बदलत होतं. मध्ये बरीच वर्षे निघून गेली होती. आपल्या खोल गेलेल्या डोळ्यांनं तिनं त्याच्याकडं पाहिलं. त्याला समोर बघून तिच्या तोंडातून शब्द फुटेना झाला होता. पांढुरक्या मिशीआड लपलेले त्याचे ओठ हलले आणि मग थोड्याशा धीरानंच त्यानं विचारलं, "वळखलंस?" त्याच्या या प्रश्नानं म्हातारीच्या मनातला कालवा वाढला. काय होतं आणि काय झालं - ." मनातल्या अनावर भावनावेगानं ती तशीच थरथरु लागली. अवचित सगळंच अंधारुन आलं आणि ती मटकन खालीच बसली. ओठ गच्च आवळून तिनं भुईला नेटानं धरुन ठेवलं तरी तिला सगळी भुई गरगरल्यागत वाटत होती. तिच्या कपाळावरचं कुंकू पाहून त्याचं सगळं अंग थरथरायला लागले. म्हणजे अजूनही कुंकू लावतेस तू? इतकी वर्षे तुला टाकून दिल्यानंतरही तुला माझी आठवण राहिलीच कशी? तो एकाएकी दचकला. कुणीतरी लाथा घातल्यागत आतल्या आत विव्हाळला.

दुःखाच्या अनेक पदरपैकी "मूल न होणे" हे एक मन कुरताडणारं दुःख. "भोग" (ढग) या कथेतील नवरा-बायको मूलबाळ नाही या विचाराने कष्टी व्हायची. ही सल किंवा चिंता नवरा-बायकोला नेहमी पोखरत असतेच परंतु कुठल्या तरी निमित्ताने त्या जखमेचा पापुद्रा काढला जातो. आणि त्याची वेदना जास्तच वाढते. या कथेतील लक्ष्मी आपल्या नव-याला शेळी घेण्यास सांगते. त्यावर तो काही उत्तर देत नाही. म्हणून ती म्हणते, "शेळी घेऊन तरी बघा. माप चारा हाय. वर्षा-चार वर्षांत तिला पिल्लं होतील. एकाचे धा होतील." यावर तो म्हणतो, "व्हय-व्हय, मग आमच्यात तिसरं कुणी येत कसं न्हाई? धा वर्षे झाली लग्नाला - तरी आपल दोघंच - नौरा नि बायकू।" एवढ्या बोलण्यांन त्यांना खदखदून हसू फुटलं पण त्या खळखळीच्या बुडाशी, तळाशी काटेकुटे होते. टोचणी होती वणवा होता. तिनं उसासा टाकला. असं हे अंतरीच दुःख।

अशी विविध प्रकारची सूक्ष्म दुःखे कलालांनी त्यांच्या बहुतांशी कथांतून संयमाने आणि आर्ततेने मांडली आहेत. म्हणूनच म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "ग्रामीण जीवनातल्या दुःखाच्या चित्रणाची ही सोशिक, शांत पण संवेदनशील रीत म्हणजे आनंद यादवांनी ग्रामीण कथेला जी दिशा दिली त्या दिशेवरची कलालांनी शोधलेली करुण्यमय वाट आहे."²

बालमनाचे, किशोर वयातील पौगंड अवस्थेतील भावनांचे चित्रण :-

कलालांच्या कथेत विषयवैविध्य आहे. त्यांनी प्रौढमनप्रमाणेच खेडयातील बालमनाचे व किशोर अवस्थेतील मुलांच्या भावनांचेही चित्रण केले आहे.

"हिरवी काच" (ढग) या कथेत लहान मुलांचे भावविश्व रेखाटले आहे. डाळीच्या मोबदल्यात "सद्या" जवळची हिरवी काच "श्याम" मिळवतो, डोळयाला लावतो. सगळे जग त्याला हिरवे दिसू लागते. श्यामला त्याचा बाप विहिरीत पोहायला शिकवण्यासाठी घेऊन जातो. तिथे त्याला पोहायचे शिकवून झाल्यावर एका माणसाची सोन्याची अंगठी विहिरीत पडते. श्यामचा बाप ती काढण्यासाठी उडी मारतो. ब-याच वेळाने बुडी घेऊन वर येतो. पण अंगठी सापडली नाही असे त्या माणसाला सांगतो. प्रत्यक्षात ती त्याला सापडलेली असते. घरी परततांना तो श्यामला त्याचे दारिद्र्य संपल्याचे व श्यामसाठी चपला, स्वतःसाठी मुंडासं, बायकोसाठी म्हणजे श्यामच्या आईसाठी लुगडं घेणार असल्याचे सांगतो. तेंव्हा पुन्हा श्यामला हिरव्या काचेची आठवण येते.

याठिकाणी हिरव्या काचेची प्रतिमा श्यामला झालेल्या आनंदासाठी लेखक वापरून बालमनाचे चित्रण करतो. बापाने चोरी केली आहे हे त्याच्या लक्षात न येता नव्या वस्तूंच्या खरेदीचा आनंद त्याच्या डोळयांत तरळतो. कारण विहिरीकडे येत असतांना त्याने बापाला चपला विकत घेण्याबद्दल म्हटलेले असते. त्यावर "साडेसाठी गेली म्हणजे घेवू" असे बापाने उ-तर दिलेले असते. साडेसाठीचा अर्थ त्याला कळलेला नसतो. तरीही खरेदी होणार हा आनंद त्याला पुरेसा असतो. ती साडेसाठी कशी गेली याच्याशी त्याला कर्तव्य नसते. येथे लहान मुलांच्या निष्पाप, निरागस मनाचे दर्शन होते.

"खेळ" (ढग) कथेत "तो" म्हातारा रोजगार मिळाला नाही म्हणून उदास होऊन लिंबाच्या झाडाखाली निवांत बसला होता. त्याचं मन कातावलेलं होतं. डोळयात अगदी घण बसल्यागत होत होतं. मनाला शांतता वाटावी म्हणूनच तो झाडाखाली बसलेला असतो. परंतु लहान मुलांना त्याच्या मनःस्थितीचे सोयरसुतक नसते. ती खेळण्यात दंग झालेली असतात. तो म्हातारा मुलांना शिव्या देतो. परंतु खेळात दंग झालेली मुलं गप्प न बसता त्यांना फक्कन हसू फुटतं आणि पुन्हा गलका वाढतो. झुरळाकडं बघितल्यागत पोरं टुकूटुकू त्याच्याकडं बघत होती. ढापीला लोंबकळत होती. सरसर पालीगत झाडावर चढत होती. वरनं खाली उडया मारत होती. मनातल्यामनात त्यानं पोराना आणखी चार शिव्या हासडल्या आणि हाताच्या उशीला डोकं टेकलं आणि डोळे मिटले. त्यानं पुन्हा पोरानांच्यावर नजर टाकली. ऊन झळा मारत होतं. आणि पोरं हुंदडतच होती. ढापीढापीवरनं उडया

मारत होती. खालची टाळया पिटायची. झाडावरची खदखदायची. त्या म्हाता-याला निवांतपणा हवा होता. परंतु खेळात दंग झालेल्या मुलांना त्याची मनःस्थिती कशी समजणार? या वयात ती खेळायचीच, हुंदडायचीच.

"अखेर" (सांज) या कथेतील आबा चौगुले हा म्हातारा झोपेतून "आलो आलो-" म्हणत दचकून जागा होतो. त्याला मरणाची भीती वाटू लागली होती. त्यामुळे तो विचित्र मनःस्थितीत सकाळी फिरत असाते. फिरून आल्यावर म्हातारी म्हणते, "असं फिरणं सोसल तुम्हास्नी?" का काळजी लावतासा?" आबा हसून म्हणतो, "कवाधरनं काळजी लागलीया?" तेवढ्यात बाहेरनं थोरल्याचं पोरगं धावत येते आणि आबाच्या पाठीला चिकटते. ऋज्यालाच मिठी घालून बसते. त्याचे हात धरून ठेवत आबा म्हणतो, "सर्जा, हिला लईच काळजी लागली रं गडया, मी मरतो आता।" पोरगं मोठयानं हसलं. ओरडून म्हणालं, "मरा आबा. बघू कसं मरताय ते।" हे ऐकून म्हातारीनं थोड्या पोरच्या गालफडावर मारलं. वास्तविक लहान मुलांना "मरणे" म्हणजे काय होते? याचे ज्ञान नसते. त्यामुळेच आबाला तसं म्हणते. यातून लहान मुलांचे निरागस मन निष्पाप मन प्रकट होते.

निष्पाप, निरागस लहान मुलांच्या भावचित्रणाबरोबरच किशोर वयातील/पौगंड अवस्थेतील मुलांच्या भावनांचे चित्रण कलालांच्या कथांतून आले आहे.

— "विहीर" (ढग) किशोर वयातील मुलांना आपल्या शरीरातील बदलाची जाणीव नेटकीच होऊ लागते. शरीराला कसली तरी अनामिक ओढ वाटते. नेमके काय हवे ते मात्र कळत नाही. या कथेतील "पारी"ला बघितल्यावर त्याला असेच वाटत राहते. विहिरीच्या पाण्यात पडलेली अधेली काढण्याची शर्यत लागते. पैज जिंकायचं बाळू ठरवतो. बाळू, भैरुचं बघून किसन्यादेखील विहिरीत उतरायला तयार होतो. "तो" मात्र कुणाचीतरी वाट पहात असतो. या शर्यतीत पारीनं भाग घ्यावा असं सारखं वाटत होतं. त्यानं हात उंचावून पोराना चमकती अधेली दाखवली. त्याने आधी खडा टाकला, तसा बाळू एकदम पाण्यात बुडाला मग दूर काठावर उभ्या राहिलेल्या पारीकडं एकदा पाहिलं. आणि एक, दोन, तीन म्हणून पाण्यात अधेली टाकली. तिघेजण पाण्यात बुडाले. बुडबुडया वरती आल्या. पण पोरं आली नाहीत त्यामुळे तो क्षणभर कावराबावरा झाला. थोडया वेळातच पारीची सावली पाण्यात उमटली. त्याने पारीकडं पाहिलं. ती उभ्या उभ्या पाण्याचा तळ शोधीत होती. त्या तिघांनाही अधेली सापडली नाही. निराश होऊन विहिरीतून वर आली. "दमलास का।" एवढं बोलून पारीनं तिघांकडं झुरळ पाहिल्यागत केलं आणि हसून म्हणाली, "अरं भडव्यानु - माझ्या हातात एकच बांगडी हाय रं. नाय तर तुमच्या हातात एक एक घातली असती।" तेवढ्यात बाळू पटकन पारीपुढे उभ्या राहतो आणि म्हणतो, "तू हेस का काढायला तयार?" पारी त्याच्याकडं बघत होती.

तिच्या मोठाल्या काळ्या डोळ्यांत एक वेगळीच चमक होती. तिचा ऊर खालीवर होत होता. तिनं एकमदम झटका आल्यागत हाताची बोट नाचवत "जा रं भडव्यानू जाऽऽऽ ।" म्हणत ती धूम पळाली. पारी त्यांच्यासमोर पाण्यात उतरत नाही.

पोरं इकडं तिकडं पांगली. पारीसुध्दा कुठे दिसेना झाली. त्याला अघेली गेल्याचं फारसं दुःख नव्हतं. दुःख होतं दुस-याचं गोष्टीचं. काहीतरी हवं हवं वाटत होतं. सर्वजण निघून गेल्यावर पारी विहिरीत उतरून अघेली काढते. ओले झालेले कपडे वाळायला टाकून झाडीत ती तशीच उघडया अंगाने बसते. ती तशा अवस्थेत त्याला दिसते. पण ती पळ काढते. त्याला काहीतरी सापडल्याचे जाणवते.

तरुण मनाच्या तारुण्यसुलभ भावनांचे चित्रण :-

कलालांच्या काही कथांमधून तरुण मनाच्या तारुण्यसुलभ भावनांचे चित्रण आले आहे.

✍️"इरादा" (ढग) या कथेत पळून जाणा-या दोन प्रेमिकांचे चित्रण आहे. घरदार सोडून पळून निघाले आहेत. ती त्याच्याबरोबर येते खरी, पण तिला भीती वाटत रहाते. प्रथम अंधाराची, मग त्याची. या घटनेचे वर्णन कलाल पुढीलप्रमाणे करतात - त्याच्या सावलीसारखी ती मागून येत होती. तिच्या पायाच्या आवाजात घुंगुरांचा आवाज असल्यागत वाटतं होतं त्याला. तो भारावला होता. ज्यासाठी त्यानं इतकं काही सोसलं ते आता त्याच्या अगदी जवळ होतं. आपल्या छातीच्या पिंज-यात तिला आख्खी दडवून ठेवावं असं त्याला वाटत होतं?

अंधाराची भीती ओसरत चालली होती. गार हवा सुटली होती. आभाळात आता चांदण्या होत्या, चंद्र होता. चालणंही सुखाचं वाटत होतं. अगदी आसुसलेल्या नजरेनं सा-या रानमाळावरनं त्यानं नजर टाकली. त्याचं मन अगदी हलक्या पिसासारखं झालं. होतं. सगळ रान, लई दिवसांनी भेटणा-या आवडत्या माणसागत चटकन गळ्यात गळा टाकील असं वाटलं त्याला. झाडं झाडातन अडकल्यागत दिसत होती. एकमेकाला मिठी मारून बसल्यागत दिसत होती. समोरच सारं आभाळ कुठंतरी अंधाराच्या कुशीत लवंडल्यागत वाटत होतं. डोंगराएवढे ढग सगळंच चांदणं भिळीत होते. त्याच्या हातात तिचा नाजूक हात होता. त्या हाताची निमुळती बोटं, मऊपणा सारं काही त्याला हवंहवंसं वाटत होतं. तिचा हात त्यानं हळूच दाबला तेव्हा ती कळवळली. तिच्या सा-या अंगातन एक लहर निघून गेली. आणि नको त्या विचारानं तिच्या सा-या अंगातून एक लहर निघून गेली आणि नको त्या विचारानं तिच्या सा-या उरात धडधडलं. त्यानं तिचा हात धरून ओढलं तेव्हा ती अगदी त्याला जवळ जाऊन बिलगली. पुनः लाजेनं मागं सरली. हवेतला गारवा वाढत होता. तिच्या

सनात एक वेगळीच भीती अंधाराच्या भीतीहून गडद होत होती. एका देवळाच्या आडोशाला अंधारात भावना अनावर होतात. आणि वासनेने तो पेटतो. अशा विचित्र मनःस्थितीतील व परिस्थितीतील त्याचे हे पेटणे त्याच्या स्पर्शातून तिला कळते. ती प्रतिकार करते, पण त्याच्यापुढे तिचे काहीच चालत नाही. ती अपरिहार्य घटना घडून येते.

लघवीसाठी म्हणून तो क्षणभर तिच्या नजरेआड जातो. तर ती घाबरून जाते. तो सोडून तर जाणार नाही ना? अशी तिला भीती वाटते. तो येताच तिच्या जीवात जीव येतो. ती पळत जाऊन त्याला मिठी मारते. पण त्याच्यामध्ये मात्र पूर्वीचा आवेग जाणवत नाही. या अवस्थेचे वर्णन कलाल पुढीलप्रमाणे करतात - "पिटूर चांदणं होतं, पण पेट घेणारी धग मावळती झाली होती. भुतागत दिसणारी झाडं एकमेकांकडे पाठ करून बसल्यागत वाटत होती". या कथेविषयीचा अभिप्राय व्यक्त करताना म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "या कथेतील "तो" व "ती" यांच्या भोवतीचा परिसर ग्रामीण आहे. तिचे संस्कार ग्रामीण, घरंदाज, पापभिरु आहेत. पण त्यांच्या तारुण्याची ओढ सनातन स्वरूपाची आहे." ³

ऐन तारुण्यामध्ये वासनेचे हुंकार दडपताना होणा-या यातनांचे व त्यापायी घडणा-या प्रमादांचे दर्शन कलालांनी अत्यंत संयत भाषेत केले आहे. "बळी" या कथेतील तरुणीकडून असाच प्रमाद घडलेला असतो. लग्न न झालेल्या या तरुणीला दिवस गेलेले असतात. आईवडीलांना हे समजते. ते तिच्यावर रागाने बेभान होतात. घराण्याच्या इभ्रतीसाठी त्या तरुणीचा गर्भपात करून घेतात. ती त्या तरुणासाठी झुरतच असते. त्या दोघांचा एकमेकांवर जीव असतो. गर्भपाताची बातमी गावात पसरते. त्याला बोलावून घेतले जाते. त्यावेळेस तो तिचा स्वीकार करण्यास तयार असतो. म्हणूनच म्हणतो, "रडू नगस ग. मी जिता हाय. अश्लीच चल - मी न्हाई डरत." ती एखाद्या पालीगत भित्ताडाला चिकटून उभी होती. पायात बळ एकवटून. खस्कन ओढावं आणि पाटुंगळीला घेऊन जावं असं त्याला वाटलं. या प्रसंगातून आपल्या लक्षात येते की, तरुण मने ही अतिशय संवेदनशील असतात. त्याचप्रमाणे त्यांना इभ्रतीपेक्षा आपल्यावर प्रेम करणारी व्यक्ती महत्त्वाची वाटते. समाज काय म्हणेल याची त्यांना फिफ्कीर नसते. ज्याला आपण सर्वस्व बहाल केलं आहे, त्याच्या ऐवजी दुस-याच

तरुणांशी लग्न करुन देण्याची तिच्या वडिलांची तयारी असते. आणि अशी चर्चा जेव्हा ती ऐकते तेव्हा गळफास लावून आपल्या जीवनाला पूर्णविराम देते.

"नीती" (सांज) या कथेतूनही शांती व शिवा या तरुण-तरुणीच्या तारुण्यसुलभ भावनांचे चित्रण आले आहे. या कथेतील वर्णन पाहा -

"तो पुढं पुढं चालत होता आणि त्याला बिलगून शांती लगबगीनं पाय उचलीत होती. असंच जन्मभर जोडीनं चालावं ही इच्छा मनात दाटून येत होती. आई, बाबा काय म्हणतील याचा तिच्या जिवाला घोर पडलेला. शांती बोलेना तसं तो चालता चालता थांबला. ती मागून एकाएकी त्याला बिलगली. आणि तो कावराबावरा झाला. तिचा हात धरुन तो तसाच तिच्याकडं बघत राहिला. आभाळात चांदण्यांचं पीक उगवलं होतं. त्यानं विचारलं, "दोघं असंच कुठं बी पळून जाऊ या का ग? त्यावर ती आवाकू होते. त्याच्या आधारानंच ती अंधारातलं एकेक पाऊल उचलीत होती. तिच्याविषयीच्या प्रेमानं त्याचं मन पुन्हा एकदा भरुन आलं."

तिच्यावर त्याचा फार जीव होता. तिला तो जीवापलीकडं जपत होता. एका झाडाबुडी ती दोघं थांबली. त्याचे डोळे एकाएकी भरुन येतात. गदगदून तो म्हणतो, आपली उभ्या जन्माची सोबत हाय - न्हाई? ऐकून तिचे डोळे चमकतात. त्याला गच्च मिठी मारावी असं तिला वाटत होतं. त्याच्या खरबरीत हातावरनं, तोंडावरनं आपली मऊ बोटं फिरवीत हस-या डोळयानं तिन एकवार त्याच्याकडं पाहिलं आणि ती लगेच वळून म्हणाली, "जपून जा - मी जाते -" आणि ती चालू लागली. ती दिसेना झाली तरी तो झाडाबुडीच खुळयागत थांबला होता.

दारिद्र्याचे चित्रण :-

दारिद्री जीवनाची विविध रूपे कलालांच्या कथांतून अभिव्यक्त होतात. अशा दारिद्र्यात देखील एकमेकांना जपणारी श्र्ीर देणारी, पात्रेही भेटतात.

"नाच्या" (ढग) या कथेतील चित्रण पाहा -

"पाठीला रेटा देऊन त्यानं कंबर उभी केली. नीट नाकासमोर पाहून पचकन थुंक टाकली. बायको कवाधरनं वाट बघत होती. तिच्या बाजूला एक कुत्रं झीट आल्यागत पडून होतं. बायको

पाहत होती - त्याच्या उघड्या अंगावर भुसा पडत होता. घामानं अंग न्हालं होतं. पांढुरक्या डोळ्यात भुसाच भुसा होता. डोळ्याच्या पापण्याही भुशानं पांढुरक्या झाल्या होत्या. डोळे तणावल्यागत वाटत होते. बरगड्याची हाडं आणि गळ्याची गोटी वर आली होती. जिवाचं किती हाल होतं या विचारानं तिचं कळीज चरकलं. तिची नजर त्याच्या पायावर पडली. क्षणभर तिथंच स्थिरावली. त्या पायाचं तीर्थ प्यावं वाटलं तिला. यातून दारिद्र्यामुळे खंगलेल्या मजुराचे दर्शन तर होतेच शिवाय दारिद्र्यात एकमेकांना जपणारी माणसेही दिसतात.

"वड" (ढग) शेतावर रोजगार करणा-या कुटुंबातील कर्ता पुरुष अंधरुणात पडून राहिल्यामुळे घर कसं चालणार? अशावेळी घरातील म्हातारा माणूस देखील रोजगारासाठी खुरपं हातात घेऊन जायला तयार होतो. कारण या कुटुंबाचे हातावरचं पोठ. लहान लहान पोरं काय खातील? या कथेतील आबा हा म्हातारा माणूस आहे. हा म्हातारा कामावर निघतो या प्रसंगाच वर्णन पाहा - "म्हातारा डगमग करत पुढं निघाला. पुनः मागं वळूनही पाहिलं न्हई. खुरपणीला येरवाळी जावं लागतं. म्हातारं माणूस म्हणून चार-आठ आणे कमी मिळतील - मिळूद्यात. गाडी चालतीया -- आणि आबा तरण्या पोरगात झपाझप चालाय लागला." खरंतर म्हातारपणामुळे आबाचे शरीर थकलेले आहे. वृध्दापकाळमध्ये बसून खायचं असतं. परंतु दारिद्र्यामुळे आबासारख्या वृध्द माणसाला रोजगाराला जावं लागतं.

"हिरवी काच" (ढग) या कथेतील बाप व मुलगा - श्याम रखरखत्या उन्हात अनवाणी पायाने चाललेले असतात. गरिब परिस्थितीमुळे चपला घेऊ शकत नाही. या कथेतील वर्णन पाहा - "तो आणि त्याचा बाप दोघेही बांधाबांधानं चालत असतात - अनवाणी. पाय भाजतात म्हणून श्याम चटाचटा पाय उचलीत असतो. फुफाटा चुकवून दगडादगडावरून उड्या मारीत असतो. त्याची ती नाचानाची पाहून त्याचा बाप कळवळतो. "पोरा, पाय लई भाजत्यात व्हय रं?" "व्हय बाबा लई भाजत्यात" श्याम गाल फुगवून म्हणतो. ऊन्हानं त्याचा चेहरा लाल गाजरागत झालेला असतो. श्यामचा बाप म्हणतो "घिवू हां फस्कलास चपला घिवू. जरा साडेसाती हाय - गेली म्हंजी घिवू." साडेसाती म्हणजे त्याचा पाठपुरावा करणारं दारिद्र्य. या दारिद्र्यामुळेच तो श्यामला चपला घेऊ

शकत नाही.

खेडयातील मुख्य व्यवसाय शेती. शेती ही पावसावर अवलंबून असते. त्यामुळे शेतक-यांचे व शेतीवर काम करणा-या मजूरांचे जीवनही पावसावर अवलंबून असते. विशेषतः शेतक-यांपेक्षा शेतावर मजूरी करणा-यांची अवस्था अतिशय बिकट होते. असाच प्रसंग "खेळ" (ढग) या कथेत आला आहे. या कथेतील म्हातारा रोजगार मिळत नाही म्हणून उपाशीच पडून राहतो. स्वतःशीच पुटपुटतो. पावसाचं टिपूस नाही. पिकं वाळत चालली. रोजगार न्हाई. मिळलं ते खायचं. न्हाई मिळालं तर हैच की नाव घ्याचं पांढुरंगाच नि पडायचं. या कथेत पाऊस न पडल्यामुळे शेतावर मजूरी मिळत नाही त्यामुळे शेतमजूरांची कशी उपासमार झाली आहे याचे चित्रण आले आहे. बंध (ढग) या कथेमध्ये देखील अशा दारिद्र्याचे दर्शन होते. या कथेतील "तो" एका भाकरीवर चटणीचा गोळा आणि पांढरा कांदा घेतो. आणि त्याचं खाणं झाल्यावर मग दोघी सासूसून जेवायला बसतात. भाकरीचे वाळले तुकडे पाण्यात बुडवून खातात. असं हे भयाण दारिद्र्य।

दारिद्र्यामुळे मुलीच्या बापाची कशी अवस्था होते. वयात आलेल्या मुलीचे वेळेत लग्नही गरिबीमुळे करता येत नाही. "नीती" (सांज) या कथेतील शांतीचा बाप-आबा म्हणतो - "माणसांचा जन्म वाईट. त्यात गरिबीतलं जीणं कुत्र्याहून वाईट. आणि गरिबाच्या घरी वयात आलेली मुलगी असणं म्हणजे काही बोलायला नको. जणू तळहातावरचा मोठा फोड - किती जपायचं? काही करतो म्हटलं तरी पैका पाहिजे. पुण्य करावं तरी - आणि केलेलं पाप झाकायचं म्हटलं तरी औषध एकच - पैका आणि गरीबाजवळ तेवढं नसतं. म्हणून ही एवढी काळजी."

दारिद्र्यात कसंतरी मोलमजूरी करून पोटापाण्याचं भागवायचं. परंतु अशा दारिद्र्यात एखादेवेळी आजारपण आलं, घरातील कर्ता माणूसच अंधरुणाला पडून राहिला तर त्या कुटुंबाची अवस्था फारच वाईट होते. "कंदुरी" (सांज) या कथेतील शिवा आठ दिवसापासून आजारी आहे. दारिद्र्यामुळे आजारपण असंच अंगावर काढलं आहे. पोटात अन्न नाही. आणि डोळयाला डोळा नाही. त्यामुळे शिवाचा बाप लक्ष्मीच्या नव-याकडे येतो आणि व्यथा सांगतो. लक्ष्मीच्या घराची परिस्थिती ही

गरिबीची असते परंतु शिवाच्या बापाची अवस्था पाहून लक्ष्मीचा नवरा कंदुरीसाठी आणलेले बोकड विकून पैसे देण्याचे कबूल करतो.

कलालांच्या कथेतून अशी दारिद्र्याची अनेकविध रूपे पाहावयास मिळतात. त्यातून दारिद्र्यामुळे उपसावे लागणारे अपार कष्ट, या कष्टमय जीवनातही जगण्याची उमेद बाळगणारी माणसे दिसतात. अशा या दारिद्र्यात एकमेकांना जपणारी, एकमेकांचे दुःख वाटून घेणारी, धीर देणारी माणसेही कलालांच्या कथांतून भेटतात.

अंधश्रद्धेचे चित्रण :-

ग्रामीण परिसरातल्या विशिष्ट वातावरणामुळे ग्रामीण माणसाचे मन श्रद्धाळू बनते. संस्कारातून संस्कृती आणि संस्कृतीतून मनाची जडणघडण होत असते. या संस्कारातूनच परंपरागत आचारविचारांना फाटा द्यायला ग्रामीण मन तयार नसते. परंपरागत जीवन जगल्याने जीवनाकडे पाहण्याची त्यांची एक विशिष्ट दृष्टी बनलेली असते. खेड्यातील माणसांना आपले जीवन देव-दैव यांच्या आधीन आहे असे वाटत असते. तसेच काही लोकसमजही ग्रामीण मनात रुजलेले असतात. कलालांच्या काही कथांतून अशा अंधश्रद्धेचे चित्रण आले आहे.

"भोग" (ढग) "टिटवी ओरडणे" हा अपशकून मानला जातो. या कथेमध्ये "तो" असाच विचार करत पडला होता. एवढ्यात टिटवी ओरडली. टिटवीच्या आवाजामुळे त्याच्या मनात कालवा वाढला होता. काहीतरी विपरीत घडणार अशी भीती त्याला वाटू लागली. "नीती" (सांज) "पाल चुकचुकणे" यावर देखील शकून-अपशकून मानले जातात. या कथेतील शांतीचा बाप आणि आई शांतीची आतुरतेने वाट पहात बसलेले असतात. एवढा अंधार झाला तरी ती कशी येईना? यामुळे दोघेही चिंताग्रस्त असतात. तेवढ्यात आढ्याची पाल चुकचुकली आणि आबाच्या मनात लकलकलं. शांतीच्या आईच्या अंगावर सरकन काटा उभा राहिला. त्यामुळे ती "शिव शिव ।" पुटपुटली.

देव-दैव यामुळे आपल्या जीवनात सुखदुःखे निर्माण होतात. जे चांगले मिळाले ते देवाने दिले. जे वाईट मिळाले ते देवामुळे मिळाले अशी ग्रामीण मनाची धारणा असते. "वड" (ढग) या कथेमध्ये अशा श्रद्धाळू मनाचे दर्शन घडते. आबाचा कर्ता स्वरता तरुण मुलगा अपघातातून वाचलेला

असतो. त्यामुळे आबा पुटपुटतो, "तरी वेळ बरी होती, जगबंबाची मर्जी".

ग्रामीण जीवनात जत्रेला - यात्रेला विशेष महत्त्व असते. ही जत्रा त्या त्या गावच्या किंवा गावाभोवतीच्या परिसरातील एखाद्या दैवताची असते. हे दैवत बहुधा "जागृत दैवत" असते, नवसा-सायासाला पावते अशी त्यांची श्रद्धा असते. त्यामुळे आपले कार्य सिध्दिस जावे म्हणून नवस केले जातात आणि श्रद्धेने ते फेडलेही जातात. "कंदुरी" (संज) या कथेमध्ये लक्ष्मीला झालेला मुलगा हा नवसानेच झाला आहे असं ती मानते. त्यामुळे तुकड्याची म्हतारी लक्ष्मीला म्हणते, "कंदुरी करतीस न्हवं?" यावर लक्ष्मी म्हणते, देवाला मागून घेतल्यालं हाय. मग कराय नको?" त्यावर म्हतारी समजूत घातल्यागत सांगते, "देवाचं लेकरु हाय बाई. नवसानं झालेलं पोर नवस फेडत जायाचं. कंदुरी चुकवू नकोस, ताकद देणारा तोच. सगळी चिंता त्याला --- आपण करत -हायाचं."

खेडेगावातील लोकांच्या मनात करणी, जादूटोण्याच्या आणि भूताखेताच्या कल्पना रुजून बसलेल्या असतात. "गठूळं" (संज) या कथेतील म्हादूला लाख रुपयांची लॉटरी लागलेली असते. त्यामुळे त्याला आनंद झालेला असतो. पण ही बातमी अचानक ऐकून आईला व बायकोला वेड लागेल म्हणून तो सांगत नाही. मनातला गोंधळ चेह-यावर दिसेल की काय या भीतीनं म्हादू गोंधळून गेलेला असतो. नेहमीसारखं वागण्या-बोलण्याची त्याची धडपड उघड दिसत होती. पण तो उगाच विचारात पडल्याचं दोघीच्या लक्षात येते. त्याचे कामावर लक्ष नसते. काय करु न काय नको असं त्याला झालं होतं. काही करायला जावं तर छातीत धडधडल्यागत व्हायचं. तो कुठंतरी नजर लावून बसायचा. बसला नसला तर उभा राहून हरवल्यागत दिसायचा. त्यामुळे म्हातारीला व राधाला शंका येते. भूतबाधा झाली असावी असं वाटते. त्यामुळे म्हतारीनं लिंबू म्हादूच्या तोंडासमोर चिरलं आणि कुंकू मिसळून ते दूर भिरकावून दिलं. म्हतारीनं अथरुणाला पाठ लावली. भिंतीला लागून म्हादू लवंडला होता. थोड्या वेळानंतर तो लघवी करण्यासाठी बाहेर जातो. त्यामुळे जास्तच शंका येते. तिला वाटते कुठल्यातरी बाईनं म्हादूवर "करणी" केली असावी. त्यामुळे ती म्हणते, "दोन दीस तो गावाला जाऊन आला न्हं, तवाच झालंय बघ सगळं, कुण्या सटवीनं केलं असेल?"

भाऊबंदकीचे चित्रण :-

भाऊबंदकी आणि त्यातून पिढ्यान् पिढ्या चलत आलेले वैर हा ग्रामीण जीवनाचा प्राण आहे. यासाठी कितीतरी पिढ्या बरबाद झाल्या. भाऊबंदाच्या घरावरून नांगर फिरविण्याची जिद्द बाळगलेली माणसे अनेक ग्रामीण कथाकारांच्या कथांमध्ये आढळतात. अशी ही भाऊबंदकी महत्वाच्या प्रसंगी उफाळून येते. एखादा कार्यक्रम असेल, शुभकार्य असेल आणि ते व्यवस्थित पार पडले जात असेल तर भावकीतल्या एखाद्या विकृत मनाच्या व्यक्तिला ते पाहवत नाही. तो कुठल्यातरी निमित्ताने ठिणगी टाकतो. त्यामुळे सर्व उफाळून उठते. आणि त्या गर्दीमध्ये सर्वजण सामील होतात. त्यामुळे ती ठिणगी उग्ररूप धारण करते. अशाच एका प्रसंगाचे चित्रण सखा कलालांनी "पत्रंग" (सांज) या १११ कथेमध्ये केले आहे.

या कथेतील अप्पाच्या मोठया मुलीचे-शोभाचे लग्न मोठया हौसेनं पार पडत आलं होतं. त्यासाठी सर्व तयारी व्यवस्थित केलेली असते. लग्न सोहळा व्यवस्थित पार पडतो. जेवणाची देखील तयारी झालेली असते, पण हे सर्व व्यवस्थित चाललेलं अप्पाच्या भावकीतल्या काही लोकांना पाहवत नाही. काहीतरी निमित्त काढून लग्नकार्याला गालबोट लागलं पाहिजे अशी त्यांची मनोमन इच्छा असते. अशी इच्छा असणारी विकृत मनोवृत्तीची माणसे सगळीकडेच भेटतात. तशातलीच काही माणसं "पंगत" कथेत देखील पाहावयास मिळतात. त्यापैकीच या कथेतील धोंडी. तो पाच-पंचवीस टाळकी गोळा करून त्यांना आपली रीत शिकवण्याचा उपद्रव्याप करू लागतो. त्याच्यामते अक्षता पडल्याबरोबर अप्पाने सर्वांना जेवायला थांबायला सांगायला पाहिजे होतं. त्यानं तसं केलं नाही हा त्याचा अक्षम्य अपराध आहे. वास्तविक पाहता अप्पा जाणून बुजून हे सांगायचं विसरला नव्हता. लग्नघाई, त्यात त्यांचेच कार्य असल्यामुळे तेवढं विसरणे साहजिकच आहे. परंतु धोंडीने पेटवलेल्या भावकीतील लोकांना तो अक्षम्य अपराध वाटू लागतो. यामुळे सा-या भावकीचा अपमान झाला असं त्यांचे मत होते. "माज आलाय भडव्याना!" अशा शब्दात धोंडी अप्पाची संभावना करतो. एवढंच नव्हे तर "कुणी पंगतीला बसलं तर त्याचे परिणाम वाईट होतील" अशी धमकी घायलादेखील कमी करीत नाही.

एकाने वरचढ आवाज काढला की त्याच्या आवाजात आवाज मिसळणारी अनेक माणसे या जगात भेटतात. धोंडीची री ओढणारे शंकर, हणमू, सीताराम हे त्यातलेच. अशा या परिस्थितीत जेवायला कोण बसणार? कारण प्रत्येकाला भावकीचे भय असते. त्यामुळे इच्छा असो अगर नसो, भुकेनं व्याकुळ झालेली ती माणसे मनात चरफडत असतात. जुने हेवेदावे, मनातला मत्सर हे सगळं एका साध्या निमित्तानं दात विचकीत होतं. बाहेर लिंबाच्या सावलीत प्रकरण हातघाईवर येत होतं. सर्व प्रकार आता भावकीपुरता राहिला नव्हता. त्यात आता गावातली लहान-मोठी माणसं मिसळली होती. या निमित्तानं अनेकांची उणीदुणी निघत होती. या घोळक्यात भावकीतीलच नव्हे तर रक्ताच्या नात्यातलेसुद्धा होते. परिस्थिती पाहून अप्पा सर्वांच्या पुढे लोटांगण घालून चूक कबूल करतो हे पाहून धोंडीला हसू फुटतं. कारण भावकीतल्या अप्पासारख्या दांडग्या माणसालासुद्धा त्यांन बघताबघता हतबल केला होता.

परिसर व निसर्ग :-

कलालांच्या कथांमधून प्रकटणारा परिसर हा डोंगरद-या आणि जंगलाचा आहे. याचा प्रत्यय त्यांच्या अनेक कथांतून येतो.

"रान" (ढग) या कथेत खेळण्याच्या नादात राखावयास आणलेल्या बाब्याच्या शेळया कुठे जातात ते बाब्या आणि त्याच्या संगडयांना समजत नाही. त्या दूरवर कोठेतरी निघून गेलेल्या असतात. शेळयांना एखाद्या वाघाने अगर लांडग्याने खार्ले, तर बाप रागाच्या भरात काय करील सांगता येण्यासारखे नव्हते. लक्षात येताच बाब्या आणि त्याचे टोळके शेळया शोधायला निघते. बाब्या सांगू लागतो, "मी बिरोबाच्या पट्टयात आलो. झाडांची तिथं फारशी गर्दी नव्हती. पण अगदी मोकळं रानही नव्हतं. चारी बाजूंना गर्द झाडी होती. गाव कोणत्या अंगाला हे माझं मलाच कळेनासं झालं. झाडाझुडपात एखादं जनावर बसलेलं असायचं. ते डुरडुरत माझ्या अंगावर येईल. एका दमात फाडून खाईल - या विचारानंच माझ्या जीवाचं पाणी पाणी झालं. मळरानावर गेलेलं बरं वाटू लागलं. जिवाचा धडा करुन मी झाडीत शिरलो."

"विहीर" (ढग) या कथेतील "मी" राखायला आणलेल्या म्हशीला शोधायला लागला. त्याच्या पायात कुसळं डसली. बाभळीचा काटा पायात खुपला. दिवस मावळायला अजून अवकाश होता. तरी झाडांच्या सावल्या ब-याच लांबल्या होत्या. त्याला झाडाझाडांतून हिंडावसं वाटत होतं. कच्ची बोरं तोडून खावीशी वाटत होती. तो म्हणतो, "मी भरकटत होतो. जंगलाच्या कोणत्या भागातनं कसा आलो तेही कळेनासं झालं होतं. ओढयाकाठी आलो आणि थबकलो. चिमण्यांचा थवा उडत यायचा. झुडपात दडून जायचा. एखादी चिमणी चिवचिवत यायची झुडपात दडायची. ओढयातनं पाणी झुळझुळत होतं. मऊसूत वाळूवरनं चालताना बरं वाटत होतं. आणि असा मी वाळूवरुन ओढयाकाठानं चालत राहिलो. "

लेखक ज्या परिसरात वाढला, राहिला त्या परिसराचे प्रतिबिंब त्याच्या अनुभूतीत उमटत असते. त्यांच्याबद्दल आनंद यादवांनी म्हटले आहे, "बालपणात हे पोर आईबरोबर रायबागच्या माळाला गाय राखत हिंडे. "4

वरील दोन्ही उदाहरणावरुन असे लक्षात येते की, सखा कलालांच्या अनुभूतीचा हा प्रदेश डोंगराळ आहे. त्या परिसरात कधी विरळ प्रमाणात तर कधी दाट अशी झाडी आहे. या झाडीमधून हिंस्त्रश्वापदं असावीत अशी ही झाडी आहे. त्या जंगलात बाभळी आहेत बोरी आहेत. या परिसरातील गावे दळणवळणाच्या साधनापासून दूर आहेत. ती आडवळणाला आहेत. डोंगराच्या कुशीत वसलेल्या गावाची चित्रणे "इरादा", "खून" सारख्या कथांमधून येतात. बैलगाडीने किंवा पायी जाण्याशिवाय या गावांना साधनेच नाहीत. कलालांच्या कथेत ओढयाकाठचे गाव पुन्हा पुन्हा येते.

कलालांच्या बहुतांशी कथेत निसर्गाचे वर्णन आले आहे. कांही कथांची सुरुवात निसर्गवर्णनाने होते. "ऊन" (ढग) या कथेची सुरुवात पाहा - "ऊन रणरणत होतं. लिंबाखाली मधूनच वा-याची झुळूक यायची. उघडया माळरानावर उनाचा जाळ पेटला होता. अखख्या रानात तेवढाच लिंब होता. सावली गार होती. "

"रात्र" (सांज) या कथेची सुरुवात पाहा - "दिवस बुडाला. हळूहळू दिशा सगळ्या

अंधारल्या. एक विचित्र जीवघेणी हुरहुर सर्वत्र पसरून राहिली. किरं वाजू लागलं. घरामागच्या हमरस्त्यावरचा दिवसभराचा गोंगाट थोडा थोडा कमी होत गेला तसा अंधार आणखी गडद झाला. आभाळात चांदण्या लुकलुकू लागल्या. "

"धनी" (सांज) या कथेची सुरुवात निसर्गवर्णनानीच झाली आहे. "दिवस बुडाला आणि कवाधरनं भरभरं वाहणारं वारं थोड हळुवारलं. पाखरं सारी कुठं कुठं घरटयात जाऊन बसली. मावळतीच्या रंगरेषा सारख्या बदलत होत्या. जरा वेळानं सगळेच रंग उजळून गेले. "

ग्रामीण माणसाचे निसर्गशी अत्यंत जवळचे नाते असते. तो त्यांचा सखा, सोबती आणि त्राताही असतो. म्हणून जीवन जगताना त्या निसर्गचे या ना त्या स्वरूपात त्याच्या जीवनव्यवहारात संदर्भ येणे साहजिकच आहे. माणसांच्या भाव-भावनांशी समांतर असा निसर्ग कलालांच्या कथेत अवतरतो. "ढग" या कथेमध्ये ढगांच्या प्रतिमेच्या माध्यमातून मनाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडते. या कथेतील वर्णन पाहा - "घरच्या, आईवडिलांच्या आठवणीनं त्याचं मन भरून आलं. ढगावर ढग आपटावेत तसं आतल्या आत खूप मोठी वावटळ उभी भिरभिरत होती. रक्ताची माया अशी आटली कशानं - असा विचार त्याच्या डोक्यात घुमू लागला आणि एकाएकी त्याचे डोळे भरून आले. आठवणीची वाट आणखी मोकळी पण जड होत गेली - - - ढग नुसतेच खालीवर उन्मळून फुटावेत, अशी त्याच्या मनाची गत झाली. "ढग" या कथेचा शेवट देखील असाच आहे. बापलेकांच्या भावना दाटून आल्या हे सांगताना वर्णन करतात - "आभाळात एकाएकी खूप ढग जमले होते आणि दोघा बापलेकांना काय बोलावं, कसं बोलावं तेच कळत नव्हतं. "

"सांज" कथेतील इंदू पतीच्या प्रतिकेत उंबरठयावर येऊन थांबते. तिच्या मनातील हुरहुर निसर्गप्रतिमातून प्रकट झाली आहे. "मावळतीचा लाल रेशमी पदर. कडा उजळून गेलेले पांढरे जग. जरावेळ तिथंच नजर खिळून राहिली इंदूची आणि बघता बघता दिवस बुडाला. एक काळ पाखरु आकाशात भिरभिरलं. थकलेल्या म्हत्ता-यागत वा-यानं डोळे मिटले होते. उगाच जीव गुदमरल्यागत तिला झालं"

कलालांच्या कथेतून अशी निसर्गाची-ऊन पावसाची, वा-या-वादळाची वर्णने येतात. त्याचप्रमाणे झाडा-झुडपांची आणि जनावरा-पाखरांचीही चित्रणे येतात. पण शेती आणि शेतीतील कामांची चित्रणे मात्र सहसा येत नाहीत.

मनोविश्लेषण :-

मनातील अत्यंत तरल भाव टिपण्यात कलालांची लेखणी तरबेज आहे. माणसाच्या मनात येणारे परस्परविसंगत विचार त्या विचारांमुळे अस्वस्थ झालेले मन, त्यावेळची त्याची दोलायमान अवस्था याचे चित्रण कलाल मोठ्या कौशल्याने आणि बारकाव्यानिशी करतात.

"नाच्या" (ढग) या कथेत लाकडे कापणा-या मजुराचे चित्रण आहे. दुपारच्या वेळेला त्याची बायको त्याचे जेवण घेऊन आली असताना अचानक त्याच्या छातीत कळ येते आणि तेव्हापासून त्याला सारखी मृत्यूची जाणीव होत रहाते. तो तिची, मुलांची आस्थेवाईकपणे चौकशी करतो आणि जणू आपले आयुष्य संपलेच आहे असे समजून विचार करू लागतो. पण मुलगा कमवायला लागेपर्यंत आपण जगलेच पाहिजे असेही त्याला वाटते. आपल्या माघारी आपल्या मुलांचे, आपल्या बायकोचे कसे हल्ल होतील याचे चित्र त्याच्या डोळ्यासमोर तरळू लागते. छातीला कळा येत राहतात. तिला नव-याच्या तोंडून नुसतं त्याच्या मरणाचं नावही ऐकावसं वाटत नाही. त्याची गरिबीशी चाललेली झुंज संसारासाठीची धडपड बघून विलक्षण कणव वाटत राहते, काळजी वाटत रहाते. यातील तिचे नव-यावरचे प्रेम, त्याच्याविषयीचा आदर याचे चित्रण कलाल मनोविश्लेषणाद्वारे करतात. रात्रीच्यावेळी त्याला आराम वाटावा, झोप लागावी म्हणून त्याच्या पायाला तेल लावीत बसते. तेव्हा त्याचे पाय, पायाची बोट रेखीव व सुंदर वाटू लागतात. हे पाय आपल्या आयुष्यात सोबत करीत आले याचे समाधान वाटते. हा संसार म्हणजे जणू काही नाच आहे आणि या नाचाच्या खेळात नव-यालाच सगळ्या भूमिका बजाव्या लागतात याचे तिला वाईट वाटते - "दिवसभर नाचायचंच असतं. जन्मच सारा नाचण्यात गेला. एकटयानंच नाचायचं. त्यानंच ताल धरायचा, त्यानंच गळा घायचा. झांजाही त्यानंच बडवायचा - -. " असे तिचे मन म्हणत असते.

"कथाकाराचे मुख्य कार्य हृदयाच्या पडद्यालाड चाललेले मानवाचे मूकजीवन चित्रित करणे हे आहे. माणसांची स्वप्ने, त्यांची सुखदुःखे, त्यांची आत्मसंभाषणे, हृदयातले अनेकविध भावतरंग विनयामुळे आणि लज्जेमुळे त्याला बाह्यजगापुढे व्यक्त करता येत नाहीत ते तरंग कथाकाराच्या कलेमुळे आपल्यापुढे मूर्तिमंत उभे राहतात."⁵ असे वि.स. खाडिकर यांनी फ्रेंच टीकाकाराचे मत सांगितले आहे. या वरील मताचा आधार घेऊन जर विश्लेषण करावयाचे झाल्यास मनाच्या स्थितीशील स्वरूपाचे तीन टप्पे पाडतात ते म्हणजे - जागृत मन, अर्धजागृत मन व सुप्त मन. यापैकी जागृत मनाच्या अवस्थेत माणूस आपल्या मनाचे कंगोरे, मनातले विचार झाकून ठेवतो. त्या संबधाने तो बोलत नाही. जाणीवपूर्वक काही भाव लपवून ठेवतो. सुप्तमनाच्या अवस्थेत भास होणे, स्वप्न पडणे वगैरे गोष्टी घडतात. दबलेल्या मनांचा येथे सहजोद्रेक असतो. त्या स्वरूपाचा, मानसिक अवस्थेचा वापर कलालांनी कांही कथांतून केला आहे.

"ढग" या कथेतील रामाच्या मनाची होणारी घालमेल सूक्ष्मतेने टिपली आहे. रामा अस्वस्थ आहे. त्याला काय होत आहे हे त्याला स्वतःलाही कळत नाही. रामाच्या बायकोचे व त्याच्या आईचे पटेना त्यामुळे कंटाळून वेगळं बि-हाड केले आहे. त्याचे आईवडिल रामाच्या धाकट्या भावाजवळ राहू लागले. त्यामुळे घराच्या व आईवडिलांच्या आठवणीने रामा बेचैन झालेला असतो. रस्त्याने चालताना कशाकडे लक्ष नाही.

त्याचा स्वतःच्याच मनाशी स्वगतात्मक संवाद कलालाने अगदी सूक्ष्मतेने टिपला आहे. "चुकलं. रामा चुकलं तुझं. किती झालं तरी बा हाय. तू स्वतः जायचं होतसं त्याच्याकडं. गेलास तू?---"

त्यानं दचकून पुढं पाहिलं-कुणीच नव्हतं. त्याने खाली मान घातली. त्याची सावली पाण्यात हेलकावे खात होती. पुन्हा मनातील भावना दाटून आल्या.

"--- म्हातारं माणूस. तब्येतील बरं नसतं. दमा हाय, खोकला हाय. कवाकवा अंधरुणावरच असतोय. अधनंमधनं कुठूनतरी कळायचं. पण तरी तुला जावं वाटलं न्हाई---"

ओढयाकाठच्या पाऊलवाटेनं जाताना पाय घसरेल की काय असं त्याला वाटत होतं. तो

एकाएकी थांबला. पुन्हा स्वतःच्याच मनाशी संवाद सुरु झाला. "-- आरं मी बोलतोय तुझ्यासंग. मी म्हणजे तूच की रं--- तू म्हणजे मी. मी माझ्या बापाला टाकलं. लई पुण्य केलं ---" असं हे मनाच्या तरंगत्या अवस्थेचं चित्रण।

मनोविश्लेषणात्मक पध्दतीने मनाचा आविष्कार घडवीत असताना कलालांनी निसर्गाचाही वापर केला आहे. "सांज" या कथेतील इंदू आपल्या पतीची आतुरतेने वाट पहात असते. सायंकाळ झाली तरीही आपला पती का आला नाही या काळजीत ती आहे. कारण सुंदाचा नवरा असाच शेतात जातो म्हणून गेला आणि परत आलाच नाही. इंदूच्या मनाला कसली तरी हुरहूर वाटत असते. कलालांनी तिच्या चिंताग्रस्त मनाचा आविष्कार घडविताना निसर्गप्रतिमांचा वापर कसा केला आहे ते पाहा -

"मावळत्या रेषा बघत इंदू उभी होती. जरावेळापूर्वी लाल रेशमागत दिसणारं आभाळ आता वाळलेल्या रक्तागत काळपटलं होतं. वारा भुरभुरत होता. कुत्री भुंकत सुटली होती. आणि पायानं उडलेला फुफटा वरच्यावर तरंगत होता. इंदू मनातच बोलत होती - किती झटपट सगळं बदलतं. मघाशी होतं, आता न्हाई. आता हाय, घटकेनं न्हाई - आणि या विचारानं तिच्या मनातली हुरहूर वाढली."

व्यक्तिच्या मनावर कोणत्या ना कोणत्या कारणाने ताण निर्माण होत असतो. कधी भयानक दारिद्रयामुळे, कधी मृत्यूच्या भयाने तर कधी एखाद्या संकटामुळे हा ताण निर्माण होतो. "रात्र" (सांज) या कथेतील "ती" दारुड्या पतीमुळे, त्याच्या रात्री-अपरात्री येण्यामुळे सतत घाबरत असते. भीतीयुक्त तणाव तिच्या मनावर सतत असतो. अंधा-या रात्री आपला नवरा येत नाही त्यामुळे तिला झोप येत नाही. नको ते विचार तिच्या मनात काहुंर माजवतात. कलालांनी तिच्या मनाची अस्वस्थता आणि तिला होणारे भास कसे चित्रित केले आहेत पाहा - "असा बराच वेळ गेला. रात्र शिगेला पोचली आणि मग तिला न कळत केव्हातरी तिचा डोळा लागला. अर्धवट जाग आणि अर्धवट झोप अशी काहीशी तिची अवस्था होती. आणि मग कसलंसं स्वप्न पडलं तिला - नवरा तिचा त्या हमरस्त्यावर उभा होता. मोठमोठयानं ओरडून तिला बोलवीत होता. तिनं फाडकन दार उघडलं आणि

ती बाहेर पळत सुटली. पायवाटेनं पुढं जाता जाता वाटेतच एक साप तिच्या आडवा झाला. ती त्याला ओलांडणार तेवढ्यात सापानं फणा उभारुन फुस्स केलं. ती एकदम दचकून जागी झाली. रात्र गारठयाची होती तरी ती घामानं भिजून गेली. "

"भिंत" (ढग) या कथेतील सुंदाचीही विचित्र मनोवस्था झालेली आहे. तिची ही अवस्था भयानक दारिद्र्यमुळे व शेजारच्या सुबाक्काच्या नव-याच्या मृत्युमुळे झालेली असते. त्यामुळेच तिला सारखे भास होतात.

आपल्या घराचीही भिंत कोसळणार असे सारखं वाटत असतं. घरात पोरं टाकून बाहेर जाताना भिंतीच्या भीतीने तिचे पाय लटपटायचे आणि मनात विचारांचे काहूर माजायचे. याचे चित्रण पाहा - "परत येईतो मनात पुष्कळ पुष्कळ येऊन गेलेलं. खूपदा वाटतंय तिला, भिंत कोसळीच तर फक्त आपल्याच अंगावर कोसळावी. --- पोरं आणि मालक राहयला हवेत. पण मग उलटचं चाक फिरलं तर? या एका प्रश्नाचं किडं तिचं डोकं कुरतडत असत. "

अतृप्त इच्छांची पूर्ती हे स्वप्नाचे वैशिष्ट्य आहे. व्यक्तिच्या अंतरंगात प्रवेश करण्यासाठी कलाल स्वप्नांचा उपयोग करतात.

"गठूळ" (सांज) या कथेतील म्हादूच्या मनातील अतृप्त इच्छांची पूर्ती स्वप्नातून प्रकट केली आहे.

"दारालगतच्या भिंतीला टेकून त्यानं वर छताकडं पाहिले. आभाळाचा एक तुकडा फाटक्या छप्परतनं खाली बिछान्यावर सांडला होता. त्याचे डोळे एकाएकी भरुन आले. त्या भरुन आलेल्या डोळ्यापुढं एक टोलेजंग वाडा उभा राहिला. वाडयातल्या रंगीत निळया भिंती दिसू लागल्या --- वाडयाच्या आतल्या अंगाला गुरांचा गोठा दिसला. तिथंच कुठंतरी फुलानं डवरलेली हिरवी वेल दिसली. रंगवलेली बैलगाडी उभी दिसली. खिलारी बैलांची जोडी धूम धावत गेली आणि शिवाराच्या कडेला थांबली. हिरव्याकंच पिकावरनं नजर नुसती भिरभिरत राहिली. --- राधा हिरव्या शालूत नव्या नवरीगत वाटू वाटली. खदखदून हसत ती पिकातनं हरवल्यागत वाटली." म्हादून पटकन डोळे उघडले आणि त्याच्या लक्षात आलं, की आतल्या घरात उंदरांची खडबड चालू आहे.

कलालांनी ग्रामीण माणसांच्या मनातील भाव-भावनांचे, त्यांच्या मनावरील ताण-तणावाचे आणि गुंतागुंतीचे चित्रण आपल्या कथांतून केले आहे. म्हणूनच वासुदेव मुलाटे म्हणतात, "आनंद यादवांच्या नंतर समर्थपणे मनोविश्लेषणात्मक कथा लिहिणारे ग्रामीण कथाकार आहेत सखा कलाल." ⁶ मुलाटे यांचे हे विधान सार्थक वाटते.

XXXXXX

संदर्भ :-

1. हातकणंगलेकर म.द., मराठी कथा : रूप आणि परिसर, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1986, पृ. 47.
2. तत्रैव, पृ. 47
3. तत्रैव, पृ. 103.
4. यादव आनंद, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1979, पृ. 123
5. संपा. खडिकर वि.स., पाच कथाकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, पृ. 47
6. मुलाटे वासुदेव, ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 1992, पृ. 219.

XXXXXX